

Aadu Must, *Siber ja Eesti. Jalaraua kõlin* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2012), 544 lk. ISBN 9789949321438.

Tartu Ülikooli arhiivinduse professor Aadu Must on seadnud oma õppetooli teadusliku uurimistöö üheks põhisuunaks väljaspool kodumaad elanud eestlaste ajalugu käsitlevate arhiivimaterjalide väljaselgitamise ja teaduskäibesse toomise. Selle töö üheks järjekordseks käegakatsutavaks tulemuseks on soliidne monograafia eestlastest ja eestimaalastest tsaaririigi Siberi aladel.

Monograafia peamiseks ülesandeks on mitmekülgset uurida eestlastest sunnitööliste ja sundasunike elu ja tegevust. Selle kõrval käsitletakse põhiülesannet täiendavate küsimustena Põhjasõjas vangi langenud Rootsi armee ohvitseride teemat, baltisakslastest võimukandjate tegevust Siberis ning Siberi luterlike kolooniate tekkimist ja käekäiku. Niivõrd laiaulatuslik probleemiseade tähendab seda, et autor on silmitsi seisnud Eesti ajaloo, Siberi ajaloo ja Vene impeeriumi ajaloo paljude põhiküsimustega. Omavahel põimuvad impeeriumi karistus-, koloniaal- ja religioonipoliitika ning sunnitud ja vabatahtliku migratsiooni probleemid. Eesti ajalugu käsitleb autor viimasel ajal tavapäraseks muutunud võtmes, hõlmates eestlaste kõrval ka baltisakslasi. Siberit geograafilise mõistena kasutatakse selle kunagises tähenduses, st autori huvivälja jäävad ka alad, mida tänapäeval loetakse Kaug-Itta ja Kasahstani kuuluvaks.

Tsaariajal elanud eestlaste ajalugu Siberi avarustes kuulus seniajani meie ajalookirjutuse vähemtuntud teemade hulka. Seetõttu on Aadu Must pidanud erialakirjanduse osas toetuma eelkõige arvukatele venekeelsetele autoritele. Olulist materjali on autor ammutanud veel Rootsi ja Soome uue- ja vanemast baltisaksa, saksa, rootsi ja vene autorite genealoogilisest ja muu teatmelise tähtsusega uurimistööst, aga ka eestikeelsest 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse perioodikast. Esmajärgulise tähtsusega infot on leitud Vene Impeeriumi Täielikus Seadustekogus publitseeritud ukaasidest.

Põhitöö on autor koos oma abilistega teinud arhiivides. Läbi on töötatud muljetavaldav hulk allikmaterjale, mis pärinevad Peterburi, Moskva, Omski, Tomski, Tobolski, Krasnojarski, Irkutski, Vladivostoki ja Almatõ arhiividest ning veel ka mitmetest Eesti, Läti ja Rootsi arhiividest. Kõikides nendes asutustes töötamine on kahtlemata nõudnud palju ettevõtlikkust, aega ja projektiraha.

Mahukas sissejuhatus tutvustab lugejale varasemat historiograafiat, uurimistöö allikabaasi, monograafia uurimisülesannet ja meetodika

põhiprobleeme. Raamat jaguneb kolmeks põhiosaks. Esimene osa (lk 45–180) “Esimesed kokkupuuted Siberiga” tugineb peamiselt publitseeritud allikatele, teatmeteostele ja sekundaarkirjandusele ning annab ülevaate Karl XII armee ohvitseridest Siberi sõjavangis, väljapaistvamate baltisaksa taustaga võimukandjate rollist impeeriumi Siberi-ekspansioonis ja tähtsamatest Baltikumi-sidemetega poliitvangidest Siberis. Raamatu teine osa (lk 181–304) “Sunnitöö ja asumine” suunab lugeja põhitähelepanu juba eestlaste saatusele. Siin käsitletakse karistatavate ja karistuste erinevaid kategooriaid, Siberi teekonna eripärasid ja sihtkohas ees oodanud elu erinevaid aspekte. Kolmas osa (lk 305–457) “Siberi luterlikud kolooniad” pajatab luterliku usutunnistusega eestlaste, soomlaste ja lätlaste koondumisest omaette asuladesse kõigepealt Lääne- ja seejärel Ida-Siberi aladel, sealsetest luteri pastoritest, kolooniate igapäevaelu nii nukramatest kui helgematest külgedest ning sealhulgas ka kooli- ja kultuurielust. Eraldi peatub autor küsimusel, kui palju inimesi üldse Eestist Siberisse saadeti. Raamatu põhijäreldused on summeeritud põhjalikus kokkuvõttes ja inglis- ning venekeelse resümee abil saavad nendega tutvuda ka teiskeelsed lugejad. Põhiteksti täiendavad arvukad joonised, kaardid ja tabelid, raamatu lõppu on lisatud tavapärane allikate ja kirjanduse loetelu ning isikunimede register.

Aadu Musta raamatu lehekülgedel avaneb mastaapne ja detailideküllane panoraam uurimisülesandes kirjeldatud sündmustest ning protsessidest. Oma töö üles tähendamisel on autor kasutanud küllalt erinevaid tehnikaid. On laiade pintslilöökidega skitseeritud üldistusi, on Pieter Bruegheli täpsusega maalitud olukirjeldusi, on tähelepanuväärse aredusega joonistatud mikrotasandi käsitusi. Autori arhiiviallikate kasutamise ühte põhi viisi võiks tinglikult nimetada “üksikute puuraukude” meetodiks ja see on otseselt tingitud asjakohase allikmaterjali olemusest. Nagu autor ise mitmel pool viitab, on ta paljudel juhtudel pidanud piirduma proovitükidega väga suuremahulistest andmetest, sest kõikide autorile teadaolevate materjalide süstemaatiline läbitöötamine mõistliku aja jooksul oleks arhiivide praeguse korrastatuse ja kirjeldatuse seisu juures ebareaalne nii ühele inimesele kui ka väiksemale uurimisgrupile. Keerukust lisab uurimistöele veel asjaolu, et kui hakata Siberisse sattunud üksikisiku jälgi ajama, siis võib tema kohta infot leida väga erinevatest arhiividest ja arhiivifondidest. Kui veelkord kujundi järele haarata, siis on autori uurimistööl olnud kohati kui mosaiigi kokkupanemine väga paljudest ja erilaadsetest lialipaisatud kivistest. Eraldi tuleks esile tõsta raamatu toimetajate Anu Lepa ja eelkõige Kadri Toomingu suurt panust raamatu valmimisse.

Seda raamatut on väga huvitav lugeda. Oma osa on siin muuhulgas autori seoste loomise oskusel, aga ka keelekasutusel ja arvukatel teksti põimitud isiklikel tähelepanekutel, mis ei ole meie akadeemilises ajalookirjutuses just tavapärane. Kiidusõnu väärivad raamatu illustratsioonid, sealhulgas arvukad fotod 19. sajandi lõpu- ja 20. sajandi algupoolest, mis on kogutud paljudest erinevatest arhiividest ja erialakirjanduse väljaannetest.

Raamatu kõige suurem teaduslik väärtus seisneb arhiiviallikatele tuginevas laiahaardelises kirjelduses eestlastest sunnitöölise ja sundasunike saatusest tsariaegses Siberis. Aga autor on ette võtnud ka ajalookirjutuses juba kinnistunud kontseptsioonide uuendamise. Nii näitab ta veenvalt, et senised seisukohad seoses esimese Siberi luterliku koloonia – Rõžkovo – tekkimisega ei pea paika ja koloonia algust tuleb otsida keiser Paul I Siberi alade koloniseerimise plaanist ning Eestimaalt pärit talupoegadest *pau-liinidest*.

Aadu Musta olulisemaid kodu-Eestiga seotud uudseid väiteid on mõisapietismi seni arvatust laialdasem levik ja sellest tulenenud rahvakoolide rajamine Vene sõjavangist naasnud mõisnike kaudu. Autor võtab vaatluse alla esmajoones Eestimaa kubermangu ja ta toetub oma argumentatsioonil seisukohale, et kirikuelu – ja sellega ka rahvahariduse – tegelik juhtimine oli Põhjasõja järgsetel aastakümnetel rüütelkonna käes (lk 81–84). Siinjuures on tähelepanuta jäetud üks kaaluva tähendusega tõsiasi (sama vea on teinud nii baltisaksa ajalookirjutus kui ka näiteks 2003. aastal ilmunud “Eesti ajaloo” IV köite autorid) – nimelt 1729. aasta sügisel, niipea, kui suri segastel sõja-aegadel ametisse pandud Eestimaa konsistooriumi esimene ilmalik, maanõunikust president, keeldusid konsistooriumi vaimulikud liikmed tunnustamast järgmist maanõunikku konsistooriumi presidendina ja järgmise kolmeteistkümne aasta vältel, kuni 1742. aasta sügiseni, kuulusid Eestimaa kõrgemasse kirikuvalitsusasutusse ainult vaimulikud liikmed.¹ Muuhulgas on oluline silmas pidada seda, et puhtvaimuliku konsistooriumi periood langeb pietismi kõrgaega Eestimaa luterliku vaimulikkonna seas.

Küsitavusi ja puudusi, millele veel osutada, leidis retsensent raamatus õige napilt. Venemaal kehtinud auastmete tabelis seisab *fändrik*, järgnevalt mujal tekstis aga *fänrik* (lk 43, 51 ja *passim*). Carl Georg von Küchelbeckeri proua Gemalia Justina Elisabeth peaks vist olema ikka lihtsalt Justina

¹ Andres Andresen, *Eestimaa kirikukorraldus 1710–1832. Riigivõimu mõju institutsioonidele ja õigusele* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2008), 113–116. Maanõunikest konsistooriumi assessorid presidendi kõrval, keda autor mainib 18. sajandi kontekstis, määrati ametisse alles 1832. aasta kirikuseadusega.

Elisabeth ja küllap tähendab arhiiviallikast eesnimeks loetud sõna *abikaasat* (*die Gemahlin* – sks k abikaasa) (lk 170). Autor pöörab palju tähelepanu luterliku kiriku ajaloole Siberis ja siinkohal olgu täpsustatud, et 1832. aasta kirikuseaduse järgi ei olnud ülemsuperintendent (autori sõnakasutuses *kindralsuperintendent*) ja *piiskop* sünonüümid (lk 309, 367, 399), st *piiskop* ei tähendanud ametikohta, vaid üksnes tiitlit, mille keiser võis annetada luteri vaimulikule eriliste teenete eest. Aga need on juba pisiasjad.

Aadu Must on oma monograafiaga ladunud tugeva vundamendi meie ajalooteaduse ühele olulisele uurimisvaldkonnale. Autori sõnul on Siberi teemadel oodata veel ka mitut järgi.

ANDRES ANDRESEN